

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Г. С. СКОВОРОДИ

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО

Збірник
Харківського
історико-філологічного
товариства

Нова серія

Том 10

Харків 2004

8. Каневський І. А. Книговидавнича діяльність харківського товариства «ПОЮР» у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди: Серія «Історія та географія». – Харків, 2001. – Вип. 8. – С. 61–66.
9. Каталог книг, вышедших из печати в 1918–1919 гг. 1– Харьков, 1919.
10. Ківишар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – Київ, 1996.
11. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов. 1917–1941 гг. – Киев, 1985.
12. Кооперативна зоря. – 1920. – № 1–8.
13. Кооперативное слово. – 1917. – № 39.
14. Коряк В. Українська державність і нова роля «Просвіт». – Вовча, 1918.
15. Меженко Ю. Українська книжка часу Великої революції // Життя й революція. – № 10–11. – С. 107–121.
16. Отчет Харьковского кредитного союза кооперативов за 1919 г. Доклады правления: По отчету 1919-го года и о плане деятельности 1920 г. Приходо-расходная смета на 1920 г. – Харьков, 1920.
17. Пакуль Н. Книга. Исторический очерк. – Харьков, 1923.
18. Статут Українського кооперативного видавництва «Рух» на Слобожанщині. – Вовча, 1918.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДАХО – Державний архів Харківської області.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Київ).

Ihor KANEVSKYI

THE KHARKIV-BASED CO-OPERATIVE SOIUZ PUBLISHING HOUSE IN 1918–1920

The activity of the Ukrainian co-operative movement in the domain of publishing has not yet been sufficiently covered by the domestic historiography. The present paper offers an analysis of the various undertakings of the *Soiuz* Publishing House set up by the Kharkiv Credit Union of Cooperative Societies in 1918. The use of the appropriate archival and published materials made it possible to elucidate the circumstances both of the establishment of the publishing house and of its untimely liquidation, as well as the range, the quantity and the peculiarities of its publications. The author's conclusion is that *Soiuz* was one of the most important and most successful Ukrainian publishing houses during the period of the national-democratic revolution.

Андрій ПОРТНОВ

В'ЯЧЕСЛАВ ЗАЙКИН: ІСТОРИК ІЗ БАГАТЬМА ОБЛИЧЧЯМИ

*Що є привабливішим для людини, як
здаватись не такою, якою вона є ...*

Віктор Петров (Домонтович),
«Без ґрунту»

В'ячеслав Заїкин може правити за показовий приклад науковця добряче забутого. Скажімо, «Енциклопедія Українознавства» пише про нього лише як «про історика-правника, автора праць з історії української Церкви й церковного права» [11, с. 713]. Єдиною спеціальною публікацією є стислий нарис Івана Гватя, що передує передруковій розвідки Заїкина «Систематизація історії української філософії» [див. 6]; коли ж брати загал сучасних істориків, то покликання на якісь його праці можна вважати за вияв неабиякої історіографічної обізнаності [див.: 3, с. 31–33; 7, с. 105; 8, с. 77; 41, с. 345, 379; 47, с. 78; 58, с. 34, 45 та ін.]. На цьому тлі не надто дивує той факт, що в перевиданні «Історії української преси» Аркадія Животка видавці не виправили орфографічної помилки в написанні прізвища історика [12, с. 289], а в одному з недавніх досліджень, присвячених Івану Огієнкові, про Заїкина взагалі написано як про жінку [50, с. 33, 96]. Це останнє, зрештою, можна потрактувати як неумисне й опізнене відлуння тих грайливих містифікацій, що їх вельми полюбляв герой цього нарису, який мав не одну й не дві історіографічні маски. Омелян Пріцак згадує:

... видавши якусь працю, [Заїкин] писав на неї дві рецензії, одну негативну, а другу позитивну під різними псевдонімами і криптонімами. А потім третя або четверта рецензія полемізувала із обома критиками. Я колись мав у своїй бібліотеці у Львові відбитки статей та відгуків з газет, писані «різними» авторами, а на ділі самим Заїкиним [із листа О. Пріцака до автора від 16 квітня 2002 р.].

Схожі враження від спілкування з Заїкиним виніс історик Олександр Домбровський. За його спогадами, той часто говорив одне, потім наводив аргументи «проти», а насправді мав свою третю думку [авдіозапис інтерв'ю автора з О. Домбровським, 28 серпня 2002 р.].

* * *

Народився В'ячеслав Михайлович Заїкин 1896 р. в містечку Вовчанську Харківської губернії. Цікаво, що навіть у власноруч писаних біографіях він не згадує дати свого народження [див. ЦДІАУЛ, ф. 357, оп. 1, спр. 21, арк. 11]. Натомість із публікацій Заїкина ми знаємо дату народження та докладний родовід його матері, яка мала величезний вплив на світогляд ученого й розділила із ним емігрантську долю, ба навіть була спів-

авторкою кількох публікацій. Після матиної смерті у Львові 1936 р. Заїкин видає власним коштом брошуру її спогадів «Каплуновка», у передмові до якої («Памяти матери и учительницы») розповідає, що Олександра Колосовська народилася 2 березня 1862 р. у слободі Волохівка Вовчанського повіту в родині священика Михайла Колосовського (1830–1903), який походив зі старовинного волинського шляхетського, а відтак – слобідсько-українського старшинсько-козацького роду, причому прапраділ, прадід і дід Заїкина з матиного боку були священики [34, с. 6]. Олександра Колосовська закінчила Харківське єпархіальне жіноче училище, мріяла про навчання в столицях, але з огляду на смерть матері мусила опікуватися молодшими братом і сестрою. Коли ті виросли, вона взяла шлюб із Михайлом Платоновичем Заїкиним, надвірним радником, секретарем Вовчанського повітового з'їзду, а після скорої смерті чоловіка в 1902 р. цілком присвятила себе синові, насамперед, як згадував потім Заїкин, вихованню його “релігійного почуття та світогляду” [34, с. 7].

В'ячеслав закінчує 3-тю Харківську гімназію, кілька споминів про яку містить його листування з Осипом Назаруком. Він “пригадує”, як у 1913 р. скомпонував учнівський твір на тему «Кого ми називаємо героєм?», написавши понад 150 сторінок [див. ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 72]. У 1914 р. Заїкин вступає на юридичний факультет Харківського університету [див.: 1, с. 36; 48, с. 78], одночасно відвідуючи лекції на історично-філологічному відділі. Уже на еміграції Заїкин називав себе учнем Миколи Максимейка (що своєю чергою був учнем Михайла Владимирського-Буданова) та Михайла Клочкова (учня Сергія Платонова), зазначаючи: “я додержуюся схеми історії українського державного устрою й права Владимирського-Буданова й Максимейка, а не Грушевського або Липинського” [33, с. 12]. За студентських часів Заїкин виявив неабиякі наукові здібності: за праці «Невільництво в Московській державі XVI–XVII ст.», «Капітуляція в Туреччині», «Босфор та Дарданелли» його нагороджено золотою медаллю, двома преміями ім. Михайла Каченовського та двома почесними відзнаками [див. ЦДІАУЛ, ф. 357, оп. 1, спр. 21, арк. 11].

Ще з гімназійних часів, а властиво – з 1912 р. (як він твердить у власному життєписі) Заїкин друкувався в газетах; у його листуванні є згадка про кількомісячну співпрацю з однією з харківських російськомовних щоденних газет 1917 р. [див. ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 75].

На останні роки студентства Заїкина припали революційні події 1917–1918 рр. Пізніше, у квітні 1929 р., пишучи до О. Назарука, одного з прибічників гетьманського руху, Заїкин зазначав:

Коли для мене в'яжуться присмні спогади з 29. 04. 1918, то передовсім тому, що в сей день Україна справді визволилася від страшних небезпек, до яких вели її соціалісти всіх кольорів ... я хочу передати свої тодішні враження й переживання весняні, великодні, молодечі й безмежно-радісні. Мені було тоді 21 рік, я щойно скінчив (блискуче) Університет (за два тижні перед тим), а тут весна, Великодень і радісна вістка з Києва! [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 73].

В іншому листі історик зазначає, що 1917 р. він заходився був коло написання “роману, котрого темою було зображення подій на Великій Україні під час війни”. Твір, що його сам Заїкин охарактеризував як “надзвичайно цікавий”, розповідав історію світоглядної еволюції головного героя, який починав як націоналіст (послідовник Кляйста), але врешті приходив до християнського світобачення. Промовистим є твердження Заїкина, датоване вже 1928 р.:

Мені було б неважко відновити в пам'яті головні моменти написаного й написати знову сей роман. Я переконаний, що він мав би успіх, може навіть великий ... Але я думав, чим би захопився читач – не остаточним прозрінням героя, а його ранніми помилками ... І я вирішив свого роману не відновлювати [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 92а].

Коли такий роман існував, то прозріння його героя, поза сумнівами, є аллюзією до світоглядного вибору самого автора. З огляду на згадку про Кляйста, цікавим є свідчення Заїкина, що за студентських часів Кляйстів «Германів бій» («Hermannsschlacht» – українського перекладу немає) був його улюбленим твором [див. ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 63]¹.

Закінчивши 1918 р. Харківський університет із дипломом першого ступеня, Заїкин був залишений на історично-філологічному відділі як стипендіат для підготовки до професорського звання. Однак 1920 р. історик разом з матір'ю виїжджає на Кубань, де після подання дисертації «З'єднання України з Московською державою 1654 р.» і прочитання кількох пробних лекцій його обирають на кафедру російської історії Донського педагогічного інституту, а з 1921 р. (після подання праці «Сучасна криза історичної науки») він викладає в кількох вищих навчальних закладах регіону методологію та філософію історії. Тоді ж таки виникає ідея написати історію Донщини, один із перших задумів великої синтетичної праці, що його Заїкинові так і не вдалося зреалізувати (зрештою, не лише на цю тему). У листах Заїкина є цікава згадка про його зустріч на Кубані з Богданом Кістяківським, який “відраджував мене працювати в архівах, бо вважав мене більш “історіософом” чи “методологом”, ніж “правдивим істориком””. Сам Заїкин коментує цю думку так: “Може він і мав рацію. Але в кожному разі мене цікавить і історична дослідницька праця (над сирим матеріалом), хоч правда більший нахил маю до праці синтетичної” [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 29а].

¹ Творчість і сама постать Гайнріха фон Кляйста (1777–1811) є вельми символічні для життєвого шляху Заїкина. Німецький письменник, що був чужим серед сучасних йому романтиків, з величними планами й ідеями, з пристрасно до парадоксів і лише кількома опублікованими за життя текстами, у «Hermannsschlacht» звеличив патос національного самозахисту ціною шонайогидніших злочинів і ошуканства. Радянський літературознавець 1930-х рр., чия стаття – за браком новіших опрацьовань – супроводжує й останнє російське видання творів письменника, писав, що в «Германовому бої» Кляйст “був покараний нападами найжахливішого художнього несмаку” [2, с. 426]. Варто додати, що 1811 р. Кляйст разом зі своєю подругою вчинив самогубство.

У 1922 р. Заїкин одержує запрошення на кафедру історії української культури при Харківському ІНО, але того ж таки року, разом із матір'ю, нелегально перетинає польський кордон і опиняється у Варшаві. Мотиви й безпосередня реалізація виїзду Заїкина за кордон залишаються таємницею. Звісно, він міг побоюватися репресій з огляду на своє соціальне походження, хоча початок 1920-х рр. був радше часом відродження надій на вільний розвиток науки та академічну свободу. Підстав для політичної еміграції історик начебто не мав; він не був УНРівцем (як відомо, українську еміграцію у міжвоєнній Польщі часто називають петлюрівською чи УНРівською), хоча й мав якісь, не до кінця з'ясовані, стосунки з Симоном Петлюрою. У листах до О. Назарука він твердить, що 1922 р. впродовж двох місяців співпрацював у одній російській щоденній газеті з С. Петлюрою та О. Саліковським [див. ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 75], іншого разу згадує, що відмовився написати на прохання Миколи Ковалевського статтю про Петлюру, мотивуючи це так: “особисто Петлюру я дуже поважав і цінив, але я поважав його якраз за те, за що його ганьмили його ближчі співробітники” [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 3а]. Ще в листах знаходимо незрозумілі натяки на людей, котрі подавали 1922 р. виказ на Заїкина в ДПУ з обвинуваченням у “контрреволюційності” [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 2а]. Як одного з авторів тих виказів, Заїкин згадує Антона Синявського, завважуючи про нього: “з давнього часу мій ворог, що мстився мені на кожному кроці за деякі мої необережні вирази, котрі (мимо моєї волі) дійсно трохи не відограли сумної ролі в його життю” [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 4].

* * *

Умови життя у Варшаві були тяжкі. Гонорарів історик майже не отримував, а працювати фізично не міг через короткозорість і кволість. Восени 1923 р. Заїкинові пощастило влаштуватися викладачем історії та російської мови в старших класах Варшавської російської гімназії. У першому листі до Володимира Дорошенка, науковця з Наддніпрянщини, який емігрував ще 1908 р., можливо, бажаючи заїмпонувати адресатові, Заїкин висвітлює деякі обставини своєї гімназійної праці. Він пише, як випадково довідався, що під час виборів на вчителя дехто виступав проти нього як українця, але професор Сокольников “чомусь” схарактеризував Заїкина як одного з “благоразумных украинцев, которые думают, что Украина должна быть вместе с Россией”. Свою реакцію Заїкин викладає так: “я ж самостійник з передвоєнних часів ..., в 1916 р. видана була нелегальна збірка моїх оригінальних та перекладених з німецької та болгарської поезій українського патріотично-самостійницького та германофільського напрямку” [LAPNP, с. 4–5] (ця інформація, вочевидь, мала справити добре враження на Дорошенка, активіста пронимецького самостійницького «Союзу Визволення України»). Далі Заїкин твердить, що “вирішив при першій нагоді голосно зманіфестувати мої національні погляди” й зробив це під час

“промови «Пушкін як світовий поет», зазначивши, що Мазепа й Орлик були великими українськими патріотами”, після чого втратив місце в гімназії.

Того ж року починається співпраця В. Заїкина з Українським Центральним Комітетом, що постав як орган української еміграції в Польщі й опікувався всіма царинами життя емігрантів, виконуючи настанови польської влади [див.: 35, с. 42; 43, с. 92]. Головою культурно-освітньої секції Комітету був добрий знайомий Заїкина – Олександр Саліковський. Імовірно, саме з його допомогою Заїкин став викладачем історії державного ладу України на Вищих Курсах Українознавства для емігрантів у Варшаві. Як дізнаємося з листів до В. Дорошенка, саме “наші наддніпрянські діячі з головою УЦК М. М. Ковальським “на чолі” висунули кандидатуру Заїкина на кафедру історії церкви на православному богословському факультеті Варшавського університету” [LAPNP, s. 31].

Ініціатива створення такого факультету виникла в церковній владі ще 1923 р., але кілька років пішло на пошуки компромісів між позиціями православного митрополита й керівництва університету. Інаугурація факультету відбулася 8 лютого 1925 р. Церковна ерархія бачила цей заклад орієнтованим по-російськи, уряд сподівався на полонізацію молодих священиків, але з 1926 р. гору бере тенденція до українізації факультету [57, с. 291–292]. Саме тоді там починають працювати Іван Огієнко, Василь Біднов, В'ячеслав Заїкин. Останній писав, що волів би працювати в сільській школі замість викладати історію православних церков у слов'янських країнах та Румунії в товаристві “москалів”, які перетворили факультет на “помийну яму” [LAPNP, s. 42]. Можна припустити, що ця риторика була розрахована на В. Дорошенка, який стримано ставився до праці на відділенні університету, де було багато російських професорів та ще й належало виявляти лояльність до польської адміністрації.

У листах Заїкин твердив, що сприяв появі на богословському факультеті Івана Огієнка, чия кандидатура викликала сильний спротив, зокрема, православної ерархії, де панували проросійські настрої. У 1925 р. у Варшаві виходить брошура Заїкина «Професор Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений», що її дехто з сучасників мав за апологетику, створену на замовлення української спільноти з нагоди прибуття Огієнка до Варшави. З огляду на важливість узасмин з Огієнком для біографії Заїкина наведемо прикінцеву тезу цієї публікації: “Хоча я особисто не погоджуюся з деякими поглядами Високодостойного пана Ректора І. І. Огієнка ..., я не можу не визнати його видатного публіцистичного й популяризаторського таланту” [24, с. 15]. Як бачимо, про інші Огієнкові таланти Заїкин волів не згадувати.

Цікаво, що в одному з листів (21 червня 1926 р.) історик завважив, що саме “завдяки надзвичайним старанням та енергії Ів. Ів. Огієнка” йому пощастило здобути посаду технічного редактора новозаснованого православного квартальника «*Ελλάς*» [LAPNP, s. 39]. Однак уже в липні 1927 р. він пише отцеві Й. Скрутневі:

... чи є ж край людської підлості?! Уявіть собі, що найгіршу й найпідлішу роль в інтригах проти мене відіграли саме ті люди, яким зробив я безліч користи і добра, як наприклад отакий Ів. Огієнко, що сидить на своїй катедрі майже виключно завдяки моїм безмежним й найпильнішим старанням [ЦДДАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 3а].

Схожі мотиви віднаходяться в листі, написаному 1928 р. до Осипа Назарука: “Мимоволі порівнював я Салтиковського Іудушку Головльова з живим новочасним Іудушкою ... , – з професором Огієнком ... подібність надзвичайна!.. Тільки ще підліший ... , бо бачите існує ще у світі “по-ступ”” [ЦДДАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 31а].

Цікаво, що й Огієнко нарікав на варшавське емігрантське середовище. У листі до Кирила Студинського від 30 травня 1930 р. він писав: “... атмосфера в Варшаві така тяжка, така противна, пани Л[ото]цькі-С[то]цькі так розсілися, що дихати нічим. Кожен день загроза, як не з нами, то тебе викинуть з Польщі. Тяжко дивитися, як вони всі знущуються над неповинними студентами, яких вони розкладають і морально руйнують” [53, с. 595].

Певної причини конфлікту Заїкина з Огієнком ми не знаємо, але, вочевидь, вона пов'язана зі звинуваченнями проти Заїкина з приводу його гаданої співпраці з різними спецслужбами. Таких обвинувачень висувалося безліч, Заїкин невтомно їх спростовував, але з невеликим успіхом. Грунтом для поширення чуток була біографія історика та його нездатність (чи небажання) вписатися повністю в якусь одну з соціально-національних ніш. Мавши стосунки і в українському, і в польському, і в російському середовищах – а їх більшість сучасників уважала антагоністичними, – він скрізь залишався “чужим”. Ще наприкінці 1924 р. Заїкин писав до Івана Кривецького, що через інтриги емігрантів-росіян він “не зміг одержати посади вчителя українознавства Кременецької православної семінарії” [ЦДДАУЛ, ф. 369, оп. 1, од. зб. 992, арк. 1а]. Водночас в українських колах викликало подив, що в нього вдома буває багато росіян [див. LAPNP, s. 84]. У 1927 р. поширилася інформація, ніби Заїкин був агентом ще царської поліції. Того самого року в зв'язку з обранням історика дійсним членом Українського Наукового Інституту в Берліні виринає поголос уже про німецьку розвідку. За кілька місяців Заїкин сам подає заяву про вихід з числа членів інституту й просить надіслати йому підтвердження, що таку заяву він дійсно склав, із приводу чого Дмитро Дорошенко, не розуміючи мотивів учинку, писав В'ячеславу Липинському: “З приємністю задовільнив його просьбу, пам'ятаючи приказку: баба з возу – коням лехче” [36, с. 268]. Сам Заїкин писав про це з гіркотою до В. Дорошенка: “Під пресією польських професорів, яким наговорено було про той інститут нашими землячками хто зна чого, я змушений був подати заяву про свій вихід з членів інституту й представити посвідчення від інституту до Сенату Варшавського університету про мій вихід” [LAPNP, s. 79].

З другого боку, участь історика в деяких заходах, санкціонованих владою, давала підстави закидати йому співпрацю з польськими чинниками.

За приклад може правити інавгураційний виклад Заїкина на тему «Україна на переломі XVI–XVII ст.» у Варшавському Східному інституті (березень 1927 р.) та захоплені відгуки про цю подію в «Українській Ниві» – газеті, що виходила коштом уряду й мала сприяти інтеграції української меншини до польського суспільства [див.: 40, с. 215; 61, с. 222–225].

Та й контакти історика з Радянською Україною трактовано як свідчення його співпраці з більшовицькою розвідкою. Зв'язків із Великою Україною сам Заїкин не приховував, жваво листувався з Харковом, намагався стежити за науковими новинами в місті. У листах Заїкин неодноразово згадує “праці молодого харківського професора (мого великого приятеля) Андрія Ковалівського” й додає: “Харківські вчені, особливо академік Д. І. Багалій, покладають на А. Ковалівського дуже великі надії” [LAPNP, s. 10]. Заїкин рецензує українські видання 1920–30-х рр., особливу увагу приділяючи працям Володимира Пархоменка з проблем походження Русі, переповідає своїм кореспондентам новини з-за Збруча, обурюється словами Кирила Студинського про “рай на Великій Україні”, які спонукають його запитати: “... що це є – дурень, божевільний чи насмійний агент?” [LAPNP, s. 64].

Найзапекліше в листуванні Заїкин картав емігрантське середовище Варшави, “єдиною культурною людиною” в якому був Олександр Саліковський. Як пише Заїкин, смерть Олександра Хомича стала для нього втраченою “не тільки широго приятеля-друга, що не раз врятував своєю батьківською опікою від деяких неприємностей, але і єдиної людини, з якою міг я широко говорити, радитися, розвивати з ним свої пляни” [LAPNP, s. 81].

Як каже Заїкин, він сподівався, що І. Огієнко “заступить Олександра Хомича”, але “яке було потім моє розчарування”. З особливою гіркотою історик пише до Назарука від 8 серпня 1927 р. про свої невдалі заручини:

... я залюбився, як молодесенький хлопчисько, залюбився як дурень, як не знаю що ... Наречена моя була українка-уніятка і мушу віддати їй справедливість, зробила мені багато дрібних і більших послуг ... І от не що давно виявилися важливі речі. Під впливом, очевидно, одного пана, моя бувша наречена відіграла найогиднішу роллю в тій широкій інтризі, що ведеться нині проти мене [ЦДДАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 1а–2].

У листі до Володимира Дорошенка від 2 лютого 1928 р.:

До мене підіслано одну “панну” (українку), якою я – через брак життєвого досвіду, через незнання жінок і жіночої натури – захопився, в якій навіть закохався, з якою думав навіть ... одружитися ... [трикрапки Заїкина. – А. П.]. А потім виявилось, що це була шпигунка моїх ворогів [LAPNP, s. 80].

На кожен закид Заїкин намагається відповісти і публічно, і епістолярно (людям, які надалі підтримували з ним стосунки). У листі від 14 липня 1928 р. до В. Дорошенка Заїкин чи то з розпачу, чи то з певною свідомою метою пропонував як “найліпший спосіб” покласти край звинуваченням проти нього поїхати комусь із львівських учених до Харкова [LAPNP, s. 93–94] й на місці поговорити з його колегами. Пропозиція вельми див-

на й ризикована для того, хто б на неї зважився, – адже й сам її автор за-суджував ілюзії щодо радянської системи. Не знаємо чому, але цей лист до В. Дорошенка є останнім – принаймні, в архівній добірці.

* * *

Уже з середини 1920-х рр. Заїкин намірявся полишити Варшаву, роз-глядає варіанти переїзду до Праги й Вільнюса (так і незреалізовані); не лякала вченого навіть можлива перспектива викладати литовською мо-вою на українській кафедрі Каунаського університету. А в одному з ли-стів навесні 1928 р. він писав про пропозицію “поважних людей” працю-вати в Білоруському університеті в Мінську [ЦДІАУЛ, ф. 369, оп. 1, од. зб. 992, арк. 84]. Та все ж найбажанішою перспективою для історика був Львів. У листі від 28 серпня 1928 р. до О. Назарука, члена редколегії греко-католицької газети «Нова Зоря», в якій Заїкин регулярно друкував-ся, історик писав: “Маю надію, що, дасть Бог, переберуся до Львова – Ви не матимите ніяких підстав бути незадоволеним з мене чи з моєї роботи. Людина я смирна й спокійна, без якихось там особливих претенсій” [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 34].

Переїзд В’ячеслава Заїкина із матір’ю до Львова спричинив нову хви-лю спекуляцій, несприятливих для репутації історика. По-перше, він нав’яз-ує тісні контакти з греко-католицькими й гетьмансько-державницькими колами (замість православних і УНРівських у Варшаві). Заїкин – постійний автор греко-католицьких і консервативно-державницьких «Нової Зорі», «Записок Чина св. Василя Великого», «Дзвонів». По-друге, назагал поль-ська влада не заохочувала переїзду емігрантів-наддніпрянців до Східної Галичини й особливо до Львова – осередку українського національного руху: принаймні, “поляки задарма того не давали” [вислів О. Домбров-ського з інтерв’ю 28 серпня 2002 р., аудіозапис в архіві автора].

У 1931 р. Заїкин мешкає у Львові за адресою: вул. Зелена, 40. Майже одразу після переїзду відбувається розрив із давнім епістолярним коле-гою О. Назаруком. До о. Й. Скрутня історик пише: “зважаючи на некорект-не й образливе поступовання п. Назарука, я тихо й мовчки відійшов від «Н. Зорі»” [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 14]. Згодом, у 1935 р., Заїкин пориває і з «Дзвонами» й вияснює причини цього на шпальтах російської православної газети «Слово», де твердить про свій розрив із греко-католицькими колами після засідання редколегії «Дзвонів», на якому професор Микола Чубатий буцімто назвав православну єрархію “гнилю”, а самого Заїкина – “хамом з азійських степів” і далі пише: “Сліпий вима-гав від мене вибачення перед Чубатим за той активний спосіб реагування на його образи, який я був змушений вжити, й не побачив необхідности у вибаченні з боку Чубатого за образу мені, моєї ієрархії й моєї тіснішої батьківщини – Східної України” [15, с. 4]. Слід пам’ятати, що Заїкин пи-ше це з розрахунку на певну аудиторію газети, але не можна проігнору-вати й тої обставини, що варшавське українське “наддніпрянське” середо-

вище істотно різнилося від львівського українського галицького середови-ща. Не заглиблюючися в надто складне питання психологічно-побутових відмінностей регіональної ідентичності в Україні, зазначмо, що поклики на неї наявні в матеріалах міжвоєнних часів. Зокрема, Д. Дорошенко пи-сав із Праги на Велику Україну: “Взагалі, експансивна натура галичан лю-бить усе перебільшувати. Тільки тепер поживши і попрацювавши з ними я побачив, яка величезна різниця між нами і їми, різниця жінки, культури, світогляду, вдачі ...” [37, с. 227; пор.: 55, с. 13–14]. У цілокупності текстів Заїкина, – завважмо, – наведена вище згадка цієї проблеми є одинокою.

Зі спогадів Омеляна Прицака й Олександра Домбровського знаємо, як виглядав Заїкин у львівські роки свого життя: середнього зросту, неспор-тивного типу, велика голова, темне волосся, ані вусів, ані бороди, великі “інтелігентні” очі, що їх іще збільшували окуляри з великими круглими шклами [з листа О. Прицака до автора від 21 травня 2002 р.]. “На перший погляд мало помітна людина ... Грубі скла окулярів свідчили про дуже слабкий зір, а зовнішній вигляд, одяг – зраджували не лише жалюгідний матеріальний стан, але й незацікавлення елементарними підставами есте-тики” [10, с. 330]. І далі визнання обох мемуаристів: “Заїкин був пре-красний фахівець”, “Щойно під час наукових дискусій з участю Заїкина можна було зорієнтуватися, що це ... учений великого формату”.

До цих згадок варто додати портрет В’ячеслава Заїкина, змальований одним із польських істориків для ілюстрації колоритного типу львівського історичного середовища 1930-х рр.: “пам’ятаю майже сліпого історика, емігранта з Росії, В’ячеслава Заїкина, прекрасного медієвіста, який часто виступав у дискусіях [на засіданнях Польського Історичного Товариства. – А. П.], а свої численні історичні статті писав на макулатурі, до чого при-звичаївся ще раніше” [60, с. 321].

Олександр Домбровський описує незабутні дискусії на історично-богословські теми, учасниками яких у Львові 1930-х рр. були В’ячеслав Заїкин (“патріот православної церкви”), Теофіл Коструба (історик, рев-ний греко-католик, що згодом висвятився на священника) і він сам (при-бічник “біблійного фундаменталізму”). Заїкина він згадує як вправного й запеклого дискусанта, особливо обізнаного в канонічному праві, який, відчуваючи, що дискусія набирає небажаного для нього напрямку, вда-вався до стереотипної фрази: “а от на інші теми” [9, с. 300–303].

Т. Коструба, О. Домбровський, О. Прицак належали до найближчого кола спілкування Заїкина, творили товариство, в якому він мав змогу ви-ступати саме як науковець, дискусант, інтелектуал. Товариство, певно, особливо важливе для Заїкина після смерті його матері. Учений “усе під-креслював, що він став істориком завдяки своїй мамі” [з листа О. Прицака до автора від 16 квітня 2002 р.]. Олександра Заїкина-Колосовська була співавторкою кількох синових публікацій і авторкою власних розвідок².

² Винятковість цієї ситуації спричинила кілька кумедних історіографічних непорозумінь. Зокрема, сучасний дослідник спадщини Івана Огіска, аналізуючи публікацію Заїкина

У 1934–1936 рр. Заїкин співпрацює з православними проросійськими колами, стає постійним дописувачем газети «Слово». А 1937 р. обіймає посаду наукового співробітника в Інституті соціальної та економічної історії Львівського університету ім. Яна Казимира. Це стає можливим завдяки підтримці польського вченого, колишнього міністра сільського господарства, професора економічної історії Францішка Буяка, який дуже шанував Заїкина й бажав допомогти йому зробити академічну кар'єру. Буяк згуртував навколо себе у Львові багато наукової молоді, з якої постала ціла школа соціально-економічної історії (до неї належать Стефан Інґлот, Станіслав Гошовський, Мар'ян Унґеоер та інші). Варто також зазначити, що Буяк сприяв науковій кар'єрі знаного українського історика марксистського спрямовання Романа Роздольського. У випадку Заїкина значення мала й та обставина, що він, попри колосальну ерудицію та наукові здобутки, формально не мав наукового ступеня. Сам історик казав, що за задумом Ф. Буяка, він мав за один навчальний рік оборонити магістерську дисертацію, а потім одразу – докторат, що було справою лише часу, і здобути посаду доцента Львівського університету [10, с. 331]. Ці плани лише посилили підозри в українських колах, адже тодішній Львівський університет був польським навчальним закладом, налаштованим на колонізаційну політику, і професор Буяк був одним з уособлень цього курсу. Українці, за рідкісними винятками, не мали змоги викладати в університеті: лише доцент Іларіон Свенціцький мав одну годину на тиждень старослов'янської мови, археолог Іван Старчук мав посаду ад'юнкта та ще було кілька українців-асистентів. На цьому тлі симпатія Буяка до Заїкина й окреслені вище далекоюсяжні плани породжували темні чутки.

Утім, прихід радянських військ 1939 р. звів нанівець усі плани і Заїкина, і Буяка, вже вкотре внеможлививши наукову нобілітацію історика. Радянська влада наздоганяє Заїкина далеко від Харкова.

За нових умов історик іде викладати російську мову у львівській середній школі № 15 та в нововідкритому Львівському політехнічному інституті. Тоді ж таки він підтримує стосунки з радянським середовищем міста. О. Домбровський згадує, як одного разу Заїкин привів його до нового російськомовного “клубу науковців” якогось “товариша Ровінського”, де серед книжок пан Олександр звернув увагу на машинопис з наклепом

«Професор Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений», звернув увагу, що в її журнальному варіанті вміщена й бібліографія праць Огієнка, підписана криптонімами “впорядкувала І. В., О. З.” Варто навести коментар дослідника до цієї знахідки: “Серед найближчого оточення вченого [І. Огієнка. – А. П.] нам не відома особа з такими криптонімами. Можливо, професор залучив до складання матеріалу когось зі своїх студенток або бібліотечних працівниць, або ж особисто склав зазначену бібліографію, підписавши матеріал криптонімами. Не виключено, що подальші дослідження цього періоду життя вченого розкриють тасмнищо підпису” [39, с. 98]. Тасмнищо розкрито – ця бібліографія складала мати автора нарису про Огієнка – Олександра Заїкина, й це легко виявив би і сучасний дослідник особистості майбутнього митрополита Іларіона, коли б поширив коло своїх припущень на осіб, близьких саме до Заїкина, тобто автора нарису, додатком до якого і є бібліографія.

на митрополита Андрея Шептицького, написаним у публіцистичній формі. За допомогою О. Пріцака цей машинопис показали отцям василіянам, аби попередити про можливі наслідки [10, с. 332–335].

22 березня 1940 р. Заїкина заарештували. Як припускає Омелян Пріцак, окрім іншого, – через його дружину. Кілька років перед тим історик узяв шлюб із єврейкою Ернестиною Олександрівною Подгоріцер, “некрасивою з лиця та ще із однією коротшою ногою”, жінкою дуже інтелігентною й цікавою співрозмовницею, яка спілкувалася лише польською мовою. За спогадами Омеляна Пріцака, вона була політично заангажована до троякостського руху, одним з осередків якого був тоді Львів. Поголос також пов'язував арешт Заїкина з його співпрацею з кількома розвідками.

Лише віднедавна завдяки І. Гватеві, що звернувся в цій справі до СБУ, маємо відомості про подальшу долю Заїкина. 4 липня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС Київської області засудив його до розстрілу, а виконали вирок 27 липня 1941 р. в Чернігові [див. 6, с. 7].

* * *

Як автор наукових текстів, В'ячеслав Заїкин має також багато облич і масок, включно з псевдонімами та криптонімами (В. З., Z., В. Максимович, В. Миропільський, Т. Б.). Зрештою, сам історик не приховував їх існування, певно, розуміючи, що вони віддзеркалюють різні фрагменти його особистості. Величезна ерудиція, науковий талант, гнучкість дозволяли Заїкинові вирішувати проблему затісних рамок і обмежень, легко мімікруючи під “основну лінію” того чи того часопису. Під добу, коли від автора вимагалось політичної ідентифікації, науковець робив відповідні реверанси, удаючи, що пристав на “правила гри”. Це варто пам'ятати, читаючи в'їдливу репліку вченого на адресу проф. Чижевського, який подав у «Нарисах з історії філософії на Україні» прізвище історика у формі “Заїкін”, а не “Заїкин”, з коментарем: “для москалізації мого прізвища нема ніяких підстав” [28, с. 322].

Маючи ґрунтовні філософські, теологічні, літературні знання, Заїкин неодноразово заявляє про свій інтерес саме до методологічних проблем. Провадячи ідеолого-методологічну класифікацію сучасної йому української історичної науки, В. Заїкин відносить себе, разом із В'ячеславом Липинським, Дометом Оляничиним, Степаном Томашівським, Іваном Крип'якевичем, Іваном Кревецьким, Теофілем Кострубою, Василем Кучабським до християнсько-консервативного напрямку, представники якого “змагають ... до об'єктивного позитивізму, але в оцінці ..., і в самім змалюванні, в їх працях виразно відбивається їх християнсько-консервативна ідеологія”. Як характеристичні риси цієї ідеології історик вирізняє критичне ставлення до ліберально-демократичних засад політичного ладу, визнання провідної ролі Церкви в суспільно-політичному житті та шукання нових підстав організації суспільних відносин, “опертим на представництві й співпраці всіх кляс” [33, с. 9]. А далі принципово

важливий акцент: найвищою вартістю й критерієм значення християнсько-консерватичної ідеології, за Заїкиним, є релігія.

Хоча Заїкин насамперед був істориком Церкви, його перу також належать публікації з історії української націогенези, численні персонологічні розвідки, історіографічні огляди. Ці праці переважно мають причинковий характер: найбільша за обсягом публікація історика налічує 162 сторінки. Водночас більшість текстів несе відбиток живої думки вченого, спонукаючи до думання. Навіть у популярному викладі для емігрантів, слухачів Вищих курсів українознавства, Заїкин не уникає контроверсійних моментів, твердячи, приміром, що Запорозька Січ не була державою, а тільки організацією, подібною до держави [див. 19, с. 9].

Кілька публікацій Заїкина з питань української націогенези не виказують особливої оригінальності й глибини. Стверджуючи, що “руський (праукраїнський) народ” вже у VIII–IX ст. був “справжнім народом чи нацією з досить високою розвиненою культурою й суспільно-державною організацією”, Заїкин спирається тільки на історіографічні публікації, спеціально наголошуючи, що поділ слов’ян на три племінні групи відстоював не хто інший, як “родовитий великорос, уродженець Вятки і навіть патріот вятського краю” О. Спіцин [30, с. 27–29].

Сильніші й оригінальніші є праці Заїкина з історіографії. Мавши хист до класифікації й аналізу великих масивів інформації, учений був одним із найкращих тодішніх історіографічних оглядачів, витонченим критиком історіографічної традиції. У колег Заїкин поціновує, насамперед, аналітичні здібності, методологічність мислення. Він захоплюється історіософською природою праць Липинського, чий світогляд не просто державницький, але “християнський етично-державницький і при тім монархічно-клясократичний”. Історик завважує його разючу подібність до філософії Костянтина Леонтьєва [див. 18, с. 490, 484]. Натомість Дмитра Багалія, “вельми заслуженого працівника на полі української історичної науки”, твори якого, щоправда, “не блищать ані оригінальними ідеями й теоріями, ані ... синтезою”, Заїкин характеризував як вченого, який “не мав великих наукових здібностей”, хоча й видобув з архівів багато цінних “сирих” відомостей і виявив “велику працьовитість і пильність” [20, с. 732].

Сам Заїкин надавав перевагу ефективності перед пильністю. Тим, що об’єднує його тексти, підписані різними псевдонімами та власним прізвиськом автора, є критичність, любов до витонченого наукового агону й гостре несприйняття нефаховості й поверховості. Цим рисам відповідає авторове замишування в рецензійному жанрі. Заїкин є одним із найяскравіших рецензентів в українській історіографії, науковцем, у числу доробкові рецензії та критична стаття є доміантними формами наукової самореалізації. Вельми цікавим видається зізнання В. Заїкина в листі до В. Дорошенка, що спочатку на еміграції він писав “рецензії так, як звик їх писати ще з передвоєнного часу”, але потім побачив, що “тут прийнято тепер, щоб рецензенти тільки славословили авторів”, і далі: “при іст-

нуючих тут літературних звичаях надрукування моєї рецензії на книжку пана Кривецького, це ж ганебна невдячність за його прихильне відношення й клопотання за мене” [LAPNP, s. 18–19]. Утім, писати гостро Заїкин не покинув. Часто поєднував гостроту з грою. Наприклад, під псевдонімом “Л. К.” покритикував себе ж таки, але вже як “Т. Б.”, – за публікацію в російському католицькому часописі «Китеж» статті про Ярополка, яка є “компіляцією праць ... Заїкина” [38, с. 289].

Рецензій Заїкин писав дуже багато – мало не на кожну прочитану книжку. Зазвичай, кожне число наукового періодичного видання, з яким він співпрацював, містить два-три, а часом і п’ять-шість його рецензійних відгуків на публікації, видані різними мовами (українською, російською, польською, болгарською, чеською, італійською, німецькою, французькою, грецькою, англійською). У 1935 р. історик зазначає в листі до о. Й. Скрутня, що останнім часом здебільшого не пише своїх рецензій, а одразу диктує їх на машинку, чим береже собі очі й дає заробіток “одній знайомій з Наддніпрянської України” [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 28а].

* * *

Наскрізною темою наукових праць Заїкина є релігія та церковна історія. Постійно посилаючись на релігійне виховання, отримане від мами, що походила з православного священничого роду, Заїкин виразно маніфестує свою православну релігійність. Для української (особливо наддніпрянської) інтелектуальної традиції другої половини XIX – початку XX ст. така постава є радше винятковою. Не погоджуючись з суспільно-політичною системою Російської імперії, інтелектуалісти з логічною закономірністю протиставляли себе й російській православній Церкві, щільно поєднаній з державою. Тому-то Михайло Драгоманов плекає “надії на штунду”, Леся Українка звертається до раннього допатристичного християнства, Агатангел Кримський уплітає до своїх творів виразні антихристиянські елементи, а Михайло Грушевський розуміє православ’я настільки вільно й неортодоксально, що навіть іде поголос про протестантські ухили вченого. Водночас, українська традиція засвоїла інструментальний підхід до релігії, державний контроль й опіку над Церквою, властиві Російській імперії на її схилку. Недарма ж у перші роки української революції пролунала характеристична фраза Грушевського: “Обійдемося без попів!” – і відбулися масові реквізиції православних монастирів [див. 54, с. 40–41]. Поруч зі зневагою до Церкви (виявом чого, наприклад, стало призначення єпископа-розстриги Миколи Безсонова головою Департаменту віровизнань), знову ж у традиціях Російської імперії, Церкву було вирішено використати задля політичної мети, а саме для розбудови української держави. Так виникають пропозиції вимагати від духовенства обов’язкової участі в національних святах як “пастирського обов’язку”, ідея проголошення автокефалії й одержавлення православної Церкви з метою зміни політичного спрямування єрархії [див. 54, с. 58, 93–94]. Аналогічним чином мирські

(політичні) міркування (але вже більшовицької влади) покликали згодом до життя УАПЦ Василя Липківського. Звісно, політика як найнаочніше уособлення мирського просякає всю церковну історію, але наведені вище факти важливі для розуміння чинників формування постави віруючої людини в конкретних історичних умовах – під добу революції. При цьому належить пам'ятати, що українське національне почуття було нелегко узгодити з проросійськими настроями церковної єрархії. Відомо, що за православним віровченням, єрархія апостольського переємства є надзвичайно важливою, бо забезпечує тяглість передавання благодатних дарів через святість єрархії не як особисту святість священика, а як святість Церкви, святість Христа. Відповідно, людський вибір чи воля самі по собі не заступають божественного акту рукопокладення (висвячення) [див. 5, с. 62]. Більшість українських інтелектуалістів трактували православне віровчення інструментально, посилаючись на досвід інших країн, де автокефальні церкви спершу теж були неканонічні. Серед української еліти Заїкин був справді самотньою постаттю, боронячи дотримання канонів та принципів вищості церковного над мирським. Історик наголошував:

... для кожної справді релігійної людини Церква є найвищою вартістю в нашій життєвості ... і тому, як би високо ми не поставляли справ національних і державних, не повинні ми однак забувати, що й національні та державні справи це все ж таки справи земні ... , яких навіть і порівнювати не можна зі справами Церкви, котра єднає нас із вічністю ... і тому жадна справді віруюча людина, жаден християнин не може погодитися, щоби Церква була знаряддям для національних, державних чи яких-небудь інших цілей ... , рівнозначне з поневоленням душі плоттю [21, с. 227].

Для Заїкина істотним було питання: яким має бути історик Церкви в секуляризованому науковому просторі? Або: як бути істориком Церкви в секуляризованому науковому просторі? На думку Заїкина, дослідники, “які обмежуються зовнішньою стороною церковного життя й виявляють цілковите незрозуміння духа Церкви, її основної природи, її завдань”, не є істориками Церкви, а нагадують “глухого від народження, що пише історію музики” [29, с. 177]. Такі “зовнішні (нерелігійні) історики” часто змагають до пониження найсвітліших постатей церковної історії. Як приклад “браку релігійних інтенцій”, учений наводить праці “навіть такого заслуженого історика староруської церкви”, як Володимир Пархоменко³, який “ігноруючи внутрішнє релігійне життя і загалом психологію людей старої Русі і прикладаючи до всього категорії політичних інтересів і користи, зробив із високоморальної постаті глибоко релігійного князя Володимира Мономаха брудного політичного інтригана” [62, с. 265].

Заїкин чи не єдиний в українському інтелектуальному середовищі виразно протистояв концепції, що її умовно назвемо “концепцією специфіки

українського православ'я”. Сам історик виводив її з народницької тези, мовляв, національною рисою українців є вільна стихія, індивідуалізм, нахил до необмеженої свободи й ультрадемократичного ладу, на противагу колективізму, схильнню перед вищою владою росіян (вперше її подав Микола Костомаров у «Двох руських народностях»). Цей схематичний образ двох національних ментальностей був спроектований і на церковну історію. Певні його елементи наявні в публікаціях Володимира Антоновича, розвинені в Ореста Левицького, концептуалізовані як програма церковних реформ у текстах Олександра Лотоцького, Андрія Річицького, Івана Огієнка. Узагальнюючи їхні тези, Заїкин виокремлює три специфічні риси українського православ'я (які водночас є й головними відмінностями від православ'я російського), що їх відзначають названі автори:

- 1) широка й присутня участь світських людей (мирян) в управлінні Церквою;
- 2) соборноправність, тобто очолення Церкви собором з участю не лише єпископів, але й мирян;
- 3) виборність духовних осіб (від митрополита до дяка), як вияв “церковного демократизму” [32, с. 253].

Заїкин присвятив окрему книжку – свою найбільшу за обсягом публікацію (162 сторінки) «Участие светской элиты в церковном управлении: Выборное право и “соборность” в Киевской митрополии в XVI–XVII вв.» – верифікації поданих вище “питомих ознак” української церковної традиції. На підставі аналізу джерел та історичної традиції він стверджує, що право вибору духовенства мирянами розвинулося саме в російській Церкві, що засвідчує, зокрема, Стоглавий Собор 1551 р. Натомість на українських і білоруських землях панувало право землевласника на надання парафій і опіку над церквою. Цю традицію на свій манір сприймає й міщанство, створюючи братства. Що ж стосується соборноправності, то вона постає як вплив Заходу. Вперше миряни з'являються на соборах української церкви в XV ст., ширшу участь беруть у них лише починаючи від кінця XVI ст., тобто саме в часи найбільшого занепаду української Церкви. Спеціальну увагу Заїкин приділяє боротьбі єрархії зі ставропігією братств й участю мирян у церковному управлінні, успішним завершенням й уособленням якої є постать Петра Могилы, чия “рятивна” реформа “вивела [Церкву. – А. П.] зі стану занепаду, хаосу й навіть деякого ухилю в бік протестантизму й сприяла її всебічному відродженню” [17, с. 162].

Цікаво, що рецензенти, відзначаючи високий фаховий рівень та переконливість висновків Заїкина, пов'язали появу книжки з планованим собором Православної церкви Польщі задля її реформування саме на засадах “соборноправності” з участю мирян і розцінювали публікацію як прояв настроїв певних кіл, що виступали “проти тенденції зісвітчення управи Церкви” [56, с. 378]. Привертає увагу й твердження сучасної польської дослідниці, сперте на історичних публікаціях Заїкина, що він

³ Як не дивно, Володимир Пархоменко походив зі священичої родини і був вихованцем Санкт-Петербурзької духовної академії.

фактично виступав із тезою, що “православна Церква в Польщі в кожному разі повинна бути незалежною від державної влади” [57, с. 77–78].

Заїкин справді не стояв осторонь сучасного йому життя православної Церкви в міжвоєнній Польщі. Він друкованим словом поборював суто ідеологічне протиставлення українського православ'я, “близького до Бога” російському, буцімто “віддаленому від нього”, й жалкував, що “суто земні цілі повністю поглинають український церковний рух” [14, с. 1]. Заїкин гостро критикував тенденційність, фахові прогалини й помилки книжки О. Лотоцького «Українські джерела церковного права», провідною рисою якої є “якась дивна й, в кожному разі, неприпустима у науковій праці ненависть до Великої Росії” [26, с. 457].

Світогляд Заїкина можна назвати церковним. Саме з позицій ортодоксії він, наприклад, рішуче відкидає “самосвятство” УАПЦ, пишучи, що “Липківський не є справжнім митрополитом і секта, на чолі якої він стоїть, не може називатися Церквою”, а є “ересю, перейнятою цілком світською націоналістичною ідеологією” [25, с. 387].

У середині 1930-х рр., знову зблизившись з православними колами Польщі, вже в Західній Україні, Заїкин стає секретарем Ради Православної духовної місії в Східній Галичині, пише антиунійні статті [див. 16, с. 2].

Наприкінці 1927 р. у листі до отця Й. Скрутня Заїкин ділиться згадкою “свого колишнього проекту – піти в ченці”, на заваді чому стоїть лише “обов'язок супроти моєї Матері” [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 9]⁴. Через рік те саме зринає в листі до Осипа Назарука, де Заїкин пише про “давній плян – вступити до монастиря” [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, стр. 251, арк. 60а]. А в 1935 р., вже після смерті матері й розриву стосунків із Назаруком, історик ділиться своїми планами на майбутнє з тим-таки о. Скрутнем: “В наступнім (1936) році я, мабуть, прийму священство. Найправдоподібніше, буду сільським парохом на Волині”, – згадує, що його запрошували очолити школу для монахів Почаївської Лаври. У кожному разі, – твердить Заїкин, – “я рішився неодмінно прийняти священство”. Саме це “примушує” вченого перервати свою співпрацю із «Записками ЧСВВ» [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 40].

Хтозна, чи вірили кореспонденти Заїкина в щирість його слів, але відомо, що духовного сану він так і не взяв. За спогадами і Олександра Домбровського, і Омеляна Пріцака, Заїкин не був побожною людиною. До такої оцінки схиляє й біографія історика, який спочатку співпрацював із православними колами у Варшаві, потім був найближчим співробітником українських греко-католицьких і російських католицьких кіл, потім – знову повернувся до православного середовища, уже більше про-російського. Однак, і з цим середовищем конфлікт спалахує майже притривомом, і вже 1936 р. Заїкин пояснює причини своєї незгоди у виданій

власним коштом брошурі «Защита православия или очередная большевистская провокация?», подаючи таку автохарактеристику:

Почавши близько 20 років тому свою скромну суспільну й літературно-наукову діяльність і відрізняючись неспосупливістю, принциповістю і прямо-тою своїх основних поглядів, не бажаючи ніколи йти на компроміси, я вже не раз входив у гострі конфлікти з різними ідеологічними супротивниками” [13, с. 1].

Головними з цих супротивників, за твердженням Заїкина, були й надалі залишалися “більшовики й советофіли” [13, с. 1]. Натомість свою співпрацю з католицькими колами історик пояснював на сторінках православної періодики тим, що намагався в католицьких періодичних виданнях “захищати православну церкву” [15, с. 4]. Твердження, поза сумнівом, цікаве, надто ж – коли його зіставити з припущенням І. Гватя, зробленим на підставі саме цих публікацій, про “філокатолицизм” Заїкина [див. 6, с. 8]. Справді, він був одним із найталановитіших авторів католицьких наукових видань, знаходивши нові сюжети й ракурси бачення важливих історіографічних проблем. У публікаціях з історії церкви в Київській Русі він доводив, що ставлення до римо-католиків у Давній Русі було толерантним, а сама православна Церква ані в 1054–1055 рр., ані пізніше “офіційно не заявляла про своє відокремлення від Церкви Католицької” [22, с. 202]. Окрім того, історик розвинув і спопуляризував тезу про князів Ізяслава Ярославича та його сина Ярополка як виразників “католицької ідеї – єдності Вселенської Церкви й поєднання зі Святим Римським Престолом” [49, с. 111]. Перу Заїкина належить також польськомовна публікація про св. Йосафата Кунцевича. У листах до О. Назарука Заїкин згадує про отриману ним від митрополита Андрея Шептицького пропозицію переглянути варшавські архіви у справі церковної унії [див. ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 29].

Найцікавішою з-поміж публікацій Заїкина, присвячених католицизму, є стаття «З історії католицької ідеї в Східній Україні в середині XIX віку», де історик відзначає, що “офіційне російське православ'я доби Миколи I не могло зробитися світоглядом шукаючої правди й віри східно-української інтелігенції”, але далі зауважує, що значна частина інтелігенції була “нездібна зрозуміти, що хиби в церковнім життю й хиби священослужителів не становлять хиб Церкви взагалі” [21, с. 226] й повторює свою улюблену тезу про неможливість піднесення земних (навіть національних) справ понад справи Церкви, котра “єднає нас із вічністю, ... єднає із самим Господом Богом”. Відтак, ми повертаємося до церковності як осереддя авторового світогляду. Він дивився на релігійне життя крізь призму православного розуміння Церкви, яке припускає рацію існування Церкви католицької, але внеможливе толерування еретичних та сектантських (з погляду православної науки) течій і зумовлює вельми стримане ставлення до протестантизму з його негацією церковної срачхії.

⁴ Належить пам'ятати, що цей пасус міститься на початку великого листа Заїкина до редактора «Записок Чину св. Василія Великого», який сам був монахом.

Варто завважити, що на зламі ХІХ–ХХ ст. в українському інтелектуальному середовищі були помітні прояви симпатії до протестантизму (згадаймо бодай публікації Михайла Драгоманова або праці на кшталт брошури Трохима Зінківського «Штунда – національна релігія українського народу»). Із тези про демократичність та індивідуалізм українського національного типу, а також зі спопуляризованого образу протестантизму як вияву того самого індивідуалізму й плюралістичності логічно випливав висновок про “природну схильність” українців саме до цього віровчення, ба навіть про типологічну подібність українського православ’я та протестантизму. Відповідно, велися пошуки проявів протестантизму в українській історії.

Запеклим опонентом і критиком цієї дослідницької настанови був Заїкин. У ґрунтовній аналітичній публікації «Систематизація історії української філософії» він піддає нищівній критиці “легенду про український фільопротестантизм”, добачаючи його реальні прояви лише у творах Теофана Прокоповича [31, с. 27]. О. Лотоцькому як автору книги «Церковно-правні основи автокефалії» Заїкин закидає не лише незнання основ історично-правової методології, брак наукової ерудиції й стрункості викладу, але й “виразний нахил до протестантизму” [27, с. 639].

Можна припустити, що найвільніше Заїкин почувався в розвідках, поданих до часопису «Дзвони», оскільки християнська етика, замилювання до традиції, консерватизм найбільше відповідали його православно-церковному світоглядові. Вельми цікавим є написаний для «Дзвонів» чималий відгук Заїкина на книжку літературознавця Михайла Рудницького «Між ідеєю і формою». Рудницький виступав із новочасними ідеями західної гуманістики, пропагуючи багатство світоглядів як надбання літературознавчої науки, повну свободу розвитку літератури, застосування суто мистецьких мірил літературного доробку вкупі з усвідомленням їх плинності в часі. Заїкин, натомість, постає захисником традиції, що не старіє, традиції, уособленої в непохитній вірі у “вічну, абсолютну правду нашого християнського світогляду”, а появу “проти-річливих” ідей і рухів на Заході вважає “ознакою нездорового стану, упадку, розкладу” [23, с. 609].

Один із фрагментів цієї праці Заїкина вартий пильнішої уваги:

Для нас, як думаємо, і для всіх, хто має світогляд, який уважає за непохитно, абсолютно правдивий – всякі інші світогляди – хибні і тому небажані й у меншій або більшій мірі шкідливі. [...] ... всяке здорове громадянство ... в певних випадках не зупиниться й перед примусовим винищенням особливо шкідливих ідей, як це, наприклад, робило середньовічне громадянство з деякими ересеями, які не раз були загрозою для самих основ суспільного ладу, права і моралі [23, с. 610].

Яким є бачення проблеми еретиків у православному віровченні? Грецька патристична традиція, на противагу латинській, не містить опозиції “винагорода – покарання”, відкидає ідею особливої милості Бога до

когось, уважаючи, що спасенні будуть і прославлені, і прокляті. І перші, й другі споглядатимуть Бога в Його несотворенній славі – з тією різницею, що для неправедних ця слава буде за вічне полум’я пекла [44, с. 253]. У грецькій традиції жоден отець чи святий не пропонував для еретиків смертної кари; пізніше “нестяжатель” Ніл Сорський засудив усі форми насильства щодо еретиків [див. 51, с. 243, 253–254]. Однак для православно-вчення оманливою є думка *само*му стати співрозмовником Бога, бо це означатиме виокремити себе з людства, з усього творива. Сергій Булгаков належно підкреслює це, протиставляючи особисте-“личное” “*своеличному*”, – лише перше припустиме, і якраз у внутрішній єдності з Церквою; не дарма ж і молитва починається не словами “Отче мій”, а “Отче наш” [5, с. 24, 38; пор.: 4, с. 136–139].

Вельми “актуальною” темою еретичні рухи були за радянських часів. Радянські історики розгледіли в еретичних східнослов’янських рухах відгомін революції Лютера, винайшовши таким чином “європейську закономірність” історичного розвитку Росії, України та Білорусії. За конфесійними суперечками вони неодмінно добачали соціальний підтекст, а анабаптистів, скажімо трактували як “передвісників соціалізму” [59, с. 161]. Згодом Реформацію та еретиків штучно поєднали неологізмом “реформаційно-еретичні рухи”, який пережив розпад Радянського Союзу і зберіг своє місце в сучасній українській історіографії. На сьогодні лише в публікаціях Сергія Савченка [45; 46] бачимо завзятий протест проти апології еретичних рухів й ототожнення їх із Реформацією, – протест, висловлений із православних церковних позицій у разючій (мало не дослівній) подібності до текстів Заїкина. Факт більше, ніж промовистий, бо автор не був обізнаний із публікаціями свого попередника, хоча відстоює такий самий образ “церковного історика” і таку саму оцінку еретичних рухів. Заризикуймо припущення, що то є додаткове свідчення на користь тези про принципову можливість формування світогляду науковця-історика навколо православно-церковної ідеї як на початку ХХ, так і ХХІ ст.

* * *

Біографія Заїкина – це трагедія вченого, що прагнув принциповості, та не міг її досягти, доля інтелектуаліста в поділеному за партійним принципом соціальному просторі, доля історика, що досить легко мімікрував, залишаючи за собою право на “третю думку” та на гру. Сьогодні важко з певністю сказати, чи Заїкин сам провадив свою гру, чи ним грали: вочевидь, обидва чинники поєднувалися. Наслідком цієї гри є рясні чутки й здогади про зв’язки зі спецслужбами та мереживо псевдонімів, в якому заплутуються сучасні, надто нечутливі до гри, “серйозні” дослідники. Заїкину судилася екзистенційна самотність: до чужості в середовищі

політиків долучалася природна інакшість вихідця зі Слобожанщини в Галичині та Польщі, а ще – світоглядна відірваність людини з православно-церковною орієнтацією. Способом висловлення для нього стають не лише публікації, а й епістолярій, що засвідчує справжню тугу за співрозмовником. За обсягом та інформаційною насиченістю листи Заїкина є найціннішим джерелом для вивчення його постаті.

Наша стаття значною мірою заснована на листуванні вченого з Володимиром Дорошенком (1924–28 рр.), Іваном Кривецьким (1924–28 рр.), Осипом Назаруком (1927–29 рр.), о. Йосафатом Скрутнем (1927–1935 рр.). Особливість цього комплексу джерел полягає в тому, що всі ці листи писані Заїкиним приблизно в той самий проміжок часу (праця історика у Варшаві та Львові) й адресовані до людей, які належали до того самого інтелектуально-політичного кола, що поділяло українську національну орієнтацію й релігійно-консервативні цінності. Отож, у цьому епістолярному комплексі постать Заїкина виглядає загалом цілісною й послідовною – це автопрезентація науковця, який “все життя провів за працею, за книжкою, за писанням” [LAPNP, s. 80], аскетичної й невибагливої (“потреби мої невеликі. Горілки не п’ю, тютюну не курю, щодо жінок – проваджу життя аскетичне” [ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 251, арк. 94]), щирої, непристосованої до жорстокого життя людини (“моя миролюбивість, моя нехоть до боротьби ... , невміння мститися ... приймаються або толкуються іншими людьми за доказ того, що я почувую себе винним ... я відчуваю себе на кожнім кроці якимсь Дон-Кіхотом, з якого знушаються люди, до яких я ставився з найбільшою пошаною, довірєм і любов’ю” [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 9а]). Водночас ця людина певна своїх інтелектуальних переваг (“Мої здібності, моя енергія, моя свідомість своєї чистоти й вищості від них, нарешті, моя віра у Правду й Промисл Божий – допоможуть мені пережити всі прикrostі, клевету і напади” [ЦДІАУЛ, ф. 369, оп. 1, од. зб. 992, арк. 63а]), яка, щоправда, не боїться визнати свій розпач: “Я боюся не раз, що свідомість цілковитої непристосованості моєї до життя ... приведе мене врешті до самогубства, що не вистарчить в мене моєї віри і почуття обов’язку супроти Матері” [ЦДІАУЛ, ф. 376, оп. 1, спр. 66, арк. 10а]). Яким був історик в інших листах, писаних в інші роки й до інших кореспондентів, ми не знаємо. Можна припустити, що психологічна автохарактеристика й наголошення на релігійному світогляді були присутні й там, що ж до національної ідентифікації та політичних поглядів, то навіть друквані тексти засвідчують уміння Заїкина їх змінювати й коригувати.

Доля В. Заїкина в науці – це, щонайперше, незреалізованість наукової ерудиції й аналітичного хисту. Яскраво заявивши про себе ще зі студентської лави, історик упродовж життя так і не написав ґрунтовної монографічної розвідки, ба навіть не здобув офіційного наукового ступеня (спочатку, в 1918–1921 рр., на заваді стала революція, потім, 1939 р., – прихід радянської влади до Львова).

Рецензуючи перші варшавські публікації історика, Степан Томашівський зазначив, що ім’я Заїкина є одним із тих, яке “притягувало до себе більшу увагу”. “Він, – продовжує Томашівський, – поки що дає менші об’ємом розвідки, статі, огляди, критики ... , однак вже в них видно дослідника поважного, освіченого, оригінального і – last but not least – сміливого” [52, с. 464]. Пишучи про найбільшу за обсягом публікацію Заїкина «Участие светского элемента в церковном управлении», Генріх Ціховський завершує рецензію так: “українська історіографія може надіятись від нього ще дуже цінних здобутків” [56, с. 385]. Однак, великої праці українській історіографії Заїкин так і не подарував. Брак часу, який забирав заробітчанське писання газетних статей і викладання, а ще більшою мірою, можливо, спосіб мислення історика, коли величезний обсяг знань і нестримне бажання триматися в річищі все нової й нової літератури внаслідок внаслідок зосередження на одній великій праці, – спричиняли біль від усвідомлення власної беспорядності.

Навесні 1926 р. Заїкин писав В. Дорошенкові:

... слова “суджені нам благіє порывы, но свершить ничего не дано” це ж ті слова, які я сотні разів прикладав до себе самого ... Правда, ніби-то переді мною ще ціле життя (мені тепер неповних 30 років), але я добре розумію, що в будучині не чекають мене лаври й квіти ... В мене зараз лежить декілька незакінчених праць ... А скільки гарних намірів, розроблених досить детально в голові, яких, проте, напевно, не вдасться перевести в життя [LAPNP, s. 35–36].

Так і залишилися задумом синтетична праця з історії Донського козацького війська, інтерпретаційне дослідження долі православ’я в Україні XIX–XX століть, нарис розвитку суспільно-історичної думки на Україні XVIII–XIX століть, ґрунтовна праця з історії Церкви в Давній Русі.

Постійний автор українських наукових часописів у 1920–1930-х рр., Заїкин із бігом часу розчинився в історіографічному морі, майже зник із реєстрів літератури в сучасних публікаціях, а коли його прізвище де-не-де й трапляється, то не викликає жодних асоціацій: людини за ним немає. Причини такого забуття лежать на поверхні: неприналежність Заїкина до жодної “магістральної” історіографічно-політичної течії, світоглядна самотність, брак учнів і послідовників, які пропагували б його доробок, урешті, відсутність фундаментальних розвідок, “причинковий” характер більшості публікацій.

* * *

Висловлюю щире подяку Олександрові Домбровському та Омелянові Пріцаку, що особисто знали Заїкина у Львові 1930-х рр. і поділилися слогами про історика, а також Іванові Гватю, Богданові Зілінському й Володимирові Маслійчуку за неоціненну допомогу в пошуці джерел та наукові поради.

ЛІТЕРАТУРА

- Алфавитный список студентов Харьковского университета 1911–1917 учебных годов. – Харьков, 1917.
- Берковский Н. Я. Клейст // Клейст Г. фон. Обручение на Сан-Доминго. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 365–442.
- Білас Л. Вячеслав Липинський – історик // Вячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 30–41.
- Брянчанинов И. Письма о подвижнической жизни. – Минск, 2001.
- Булгаков С. Православие: Очерки учения православной церкви. – Москва, 2001.
- Гвать І. З Харкова – через Варшаву та Львів – по кулю до Чернігова // Філософські студії: Спецвипуск журналу «Генеза». – Київ, 1998. – С. 6–9.
- Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.
- Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 65–85.
- Домбровський О. До історії ідеологічних пошуків в українській історіографії (Пам'яті Теофіля Коструби, 1907–1943) // Logos: A Journal of Eastern Christian Studies. – 1994. – Vol. 35. – Nos. 1–4. – P. 297–311.
- Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 329–342.
- Енциклопедія Українознавства: Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2.
- Животко А. Історія української преси. – Київ, 1999.
- Заїкин В. Защита православия или очередная большевистская провокация? (К выяснению некоторых явлений в жизни Львовского православного прихода и Братства). – Львов, 1936.
- Заїкин В. О “великорусском” и “украинском” Православии // Слово. – Варшава, 1934. – № 56. – С. 1.
- Заїкин В. Письмо в редакцию // Слово. – 1935. – № 31. – С. 4.
- Заїкин В. Униатская Церковь, Польское государство и Украинское Национальное Движение в их исторических взаимоотношениях // Слово. – 1935. – № 10. – С. 2.
- Заїкин В. Участие светского элемента в церковном управлении: Выборное начало и “соборность” в Киевской митрополии в XVI и XVII вв. – Варшава, 1930.
- Заїкин В. Вячеслав Липинський як історик // Дзвони. – 1932. – № 6. – С. 473–490.
- Заїкин В. Головні моменти історії української державности. – Варшава, 1923.
- Заїкин В. Дмитро Багалій як історик // Дзвони. – 1932. – № 11. – С. 732–739.
- Заїкин В. З історії католицької ідеї в Східній Україні в середині XIX в. // Записки Чина св. Василя Великого. – Жовква, 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 224–243.
- Заїкин В. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської (Української) Православної Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI віку // Записки Чина св. Василя Великого. – Жовква, 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 190–203.
- Заїкин В. Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальнім освітленні // Дзвони. – 1932. – № 9. – С. 606–613.
- Заїкин В. Професор Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений. – Варшава, 1925.
- Заїкин В. Рец. на: Дорошенко Д. Ілюстрована історія України. 1917–1923 // Дзвони. – 1931. – № 4. – С. 383–391.
- Заїкин В. Рец. на: Лотоцький О. Українські джерела церковного права // Byzantinoslavica. – 1932. – R. IV. – С. 397–409.
- Заїкин В. Рец. на: Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії // Дзвони. – 1931. – № 9. – С. 639.
- Заїкин В. Рец. на: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Дзвони. – 1931. – № 4–5. – С. 318–322.
- Заїкин В. Рец. на: Anastasijević D. La chronologie de la Guerre russe de Tzimiscés // Богословія. – Львів, 1932. – № 3. – С. 176–178.
- Заїкин В. Русь, Україна і Великоросія (Початки українського й великоруського народу) // Дзвони. – 1931. – № 1. – С. 19–29.
- Заїкин В. Систематизація історії української філософії // Філософські студії: Спецвипуск журналу «Генеза». – Київ, 1998. – С. 10–41.
- Заїкин В. Степан Голубев, один з найвизначніших істориків Церкви на Україні // Богословія. – 1932. – № 3. – С. 249–257.
- Заїкин О. і В. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідєологічні напрямки в ній. – Львів, 1937.
- Каплуновка. Из воспоминаний А. М. Заикиной. – Львов, 1936.
- Коляничук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1929. – Львів, 2000.
- Липинський В. Архів. – Філадельфія, 1973. – Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського.
- Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко. 1923–1926 рр. // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – Київ, 1996. – С. 223–255.
- Л. К. Рец. на: Т. Б. Князь Ярополк – католический государь Руси // Записки Чина св. Василя Великого. – Жовква, 1928. – Т. 3. – Вип. 1–2. – С. 289.
- Ляхоцький В. “Тільки книжка принесе волю українському народові...” Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – Київ, 2000.
- Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939). – Львів, 1998.
- Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001.
- Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1.
- Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції. 1927–1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним для частини другої. – Київ, 1999.
- Романідіс Д. С. Православні церкви про державно-церковні стосунки й релігійну свободу // Релігійна свобода і права людини / Ред. М. Маринювич. – Львів, 2000. – Т. 1: Богословські аспекти. – С. 249–259.
- Савченко С. Єретичні рухи в Україні XVI–XVII ст.: забута проблема // Сучасність. – 2000. – № 2. – С. 115–118.
- Савченко С. Історіографічні проблеми дослідження єретичних та протестантських течій в Україні XVI–XVII ст. // Київська Церква. – Львів, 2000. – № 3. – С. 90–94.

47. *Скоцилас І*. Генеральні візитації в українсько-білоруських спархях Київської уніатської митрополії: 1596–1720 роки // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССХХХVIII. – С. 46–94.
48. Список студентів імператорського Харківського університету на 1914–1915 Академический год. – Харьков, 1915.
49. *Т. Б. Русь, Византия и Рим в XI–XIII вв.* // Китеж. – Варшава, 1928. – № 7–10. – С. 108–130.
50. *Тимошик М.* “Лишуть навіки з чужиною...”: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – Вінніпег; Київ, 2000.
51. *Тірні Б.* Релігійні права: історичний огляд // Релігійна свобода і права людини. – Львів, 2000. – Т. 1: Богословські аспекти. – С. 55–84.
52. *Томашівський С.* Рец. на: Заїкин В. Головні моменти історії української державности // Записки Чина св. Василя Великого. – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3–4. – С. 464–465.
53. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – Київ, 1993.
54. *Ульяновський В.* Церква в українській державі: 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – Київ, 1997.
55. *Цимбалістий Б.* Тавро бездержавности. – Київ, 1994.
56. *Ціховський Г.* Рец. на: Заїкин В. Участие светского элемента в церковном управлении // Записки Чина св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. 4. – Вип. 1–2. – С. 378–385.
57. *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. – Warszawa, 1989.
58. *Paszkiewicz H.* Początki Rusi / Z rękopisu przygotował K. Stopka. – Kraków, 1996.
59. *Shtepa K. F.* Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, 1962.
60. *Tyrowicz M.* Lwowski ośrodek historyczny w okresie międzywojennym (1918–1939) // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej: Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985. – Warszawa, 1986. – Cz. 1. – S. 320–329.
61. *Wiszka E.* Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce. 1920–1939. – Toruń, 2001.
62. *Zajikin W.* Uwagi o stanie współczesnej teologii prawosławnej // Collectanea Theologica. – Lwów, 1935. – Т. 2. – S. 254–277.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЦДІАУЛІ – Центральний державний історичний архів України у Львові.
 LAPNP – Literární archiv památníků národního písemnictví v Praze. – Fond Volodimíra Dorošenka. – Dopisy V. Zajikina.

Andrii PORTNOV

VIACHESLAV ZAIKYN: A HISTORIAN WITH MANY FACES

The article deals with the life and scholarly works of Vyacheslav Zaikyn (1896–1941), a prominent, but forgotten Ukrainian church historiographer of the 1920s and 1930s. Zaikyn's place in the historiographic process is shown, with special emphasis on questions of conformity in history research and its interplay with politics.

Владислав ПРОНЕНКО

ЛІТОПИСЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (Нотатки про Івана Власовського)

Жоден із харків'ян так багато не прислужився богословській науці, як професор Іван Власовський. У православному світі він має славу найвищого українського богослова й історика Церкви у ХХ ст., дарма що, скажімо, певні чинники Московського Патріархату намагаються замовчувати його ім'я. На жаль, мало пам'ятають його і в рідному місті.

Іван Власовський – нащадок кількох поколінь харківських священиків. Народився він 28 серпня 1883 р. у селі Вільшана неподалік губернського міста. Його батько, Федір Власовський, прослужив 56 років у харківських храмах і прагнув дати духовну освіту дітям, яких у родині було шестеро. Наймолодший Іван 1904 р. закінчив із золотою медаллю Харківську духовну семінарію і, як найкращий її вихованець, вступив до Київської духовної академії. І там він навчався блискуче. Випускна (“кандидатська”) робота Власовського «Погляд представників історичного матеріалізму на походження християнства перед судом науки» за ухвалою Вченої ради академії була надрукована та відзначена премією ім. митрополита Макарія за кращий апологетичний твір. Але висвятитися в сан священика, чого жадав молодий богослов, йому не судилося. Під час випускних іспитів і захисту дипломних робіт Київську духовну академію ревізував, перевіряючи кандидатів на священицтво, єпископ Волинський, священноархимандрит Почаївської Лаври Антоній Храповицький, один із керівників «Союзу русского народа». У своєму рапорті до Св. Синоду в Санкт-Петербурзі владика характеризував усебічно освіченого й ґрунтовно підготовленого до пастирської праці вихованця академії Івана Власовського як “революціонера”. Очевидно, ревізор, фактичний керівник “малоросийського” підрозділу «Союзу русского народа», притримав на його українські симпатії. Не врятувала “революціонера” навіть приналежність до духовного стану [див. 7, с. 6].

Не мігши, відтак, сподіватися на посаду в будь-яких установах Російської Православної Церкви, Іван Власовський іде на службу до Міністерства Освіти. У 1908–1918 рр. бачимо його на посадах викладача, інспектора й директора гімназій у Лохвиці, Золотоноші та Конотопі. Ці роки насичені, крім педагогічної, напруженою науковою працею: його студії радо друкують найавторитетніші наукові видання Російської імперії, зокрема харківський богословсько-філософський журнал «Вера и разум». Іван Власовський здобуває звання професора.

За української влади молодий професор улітку 1918 р. отримує призначення на посаду директора української державної гімназії в Луцьку. Згодом це порятує його від червоного терору – та не вбезпечить від польських репресій. Одразу ж по анексії західноукраїнських земель Польщею